

FENYŐ ISTVÁN

Eötvös és Tocqueville

A reformkorban a legismertebb külföldi politikai író idehaza Alexis de Tocqueville volt. Egykori hatásáról a magyar szellemi fejlődésre már eddig is beszámolt a kutatás, így – többek között – Ferenczi Zoltán, Bényei Miklós, Bódy Pál, Vikol Katalin, legutóbb pedig Gángó Gábor. Tocqueville műveit Eötvös József is ismerte már kora ifjúságában, az 1830-as évek elején vagy a közepén. Szellemi fejlődésére természetesen nemcsak ő, hanem más európai gondolkodók is hatottak, így Constant, Bentham, Guizot, Hegel, Lamartine stb. De Tocqueville volt az, aki gondolkodói karakterben, erkölcsi formátumban, politikai célok és törekvések tekintetében a legközelebb állt Eötvöshöz.

Első könyve, a barátjával, Gustave de Beaumont-nal készített amerikai börtönügyi beszámoló (*Système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France*) 1833-ban jelent meg Párizsban. Már a következő évben ismertette azt Toldy Ferenc a Tudománytár lapjain.¹ Tocqueville-ék célzata – a jogbiztonság kialakítása és a büntetőrendszer korszerűsítése – pontosan beleillett a hazai antifeudális erők programjába, amelynek ez úgyszintén egyik legfontosabb célja volt. Toldy éppenséggel az amerikai rendszer áthasonítására szólít fel cikkének végén: „...Vajha azoknak [!] kikben nemesebb szív dobog [...] bővebben megismerkednének e rendszerrel, s iparkodnának e hazában is állítani példát, melyet az óvilágnak az új adott.”² Látni fogjuk: felhívása visszhangra talált.

A hazai közgondolkodás nemcsak erre a munkára reagált gyorsan, hanem Tocqueville főművére, az 1835 januárjában Párizsban megjelent *De la démocratie en Amérique* első kötetére is. Az 1837-ben indult *Figyelmező* június 27-i számában N. K., azaz Nagy Károly csillagász számolt be a könyvről, igen nagy elismeréssel. „... új utat nyit nemcsak a gondolatnak, hanem a tettnek is” – állapította meg. Ennek nyomán kezdett foglalkozni Fábián Gábor, Vörösmarty barátja a mű fordításával, amelynek egyes részleteit az Athenaeum 1838–1839-es évfolyamaiban tizenegy folytatásban közölte. (Utóbb 1841–1844 között könyv alakban is – négy kötetben – megjelent Pesten.)

A centralisták 1836–1837. évi nyugat-európai utazásuk alkalmával személyesen is tanúi lehettek a mű sikerének: 1836-ban már hatodik kiadása jelent meg, s bizonyára ők is hallottak Párizsban Royer-Collard megállapításáról: „Montesquieu óta nem jelent meg ilyen politikai munka a világgondolkodásban.” Szalay Lászlót jogtudósi példaképének, Eduard Gansnak 1835. évi párizsi látogatásáról szóló beszámolója is figyelmeztethette az Amerika-

¹ Toldy Ferenc: *A bűnhesztő rendszer az Egyesült Országokban*. Tudománytár, 1834. IV. k. 105–119.

² Toldy: *A bűnhesztő rendszer*, 119.

könyv jelentőségére – *Jury* című tanulmányában a magyar tudós „montesquieu-i lélekkel írt”-nak minősíti a művet, s idézi az esküdszékre vonatkozó állásfoglalását.³

A harmincas évek második, a negyvenes évek első felében nemcsak ő, de centralista társai is erősen hatása alá kerültek a francia gondolkodó nézeteinek, szellemi habitusának. Tocqueville-ről mondott emlékbeszédében Trefort Ágoston ugyan csak a saját nevében szól, de amit megállapít, az társaira is érvényes: „... talán senki sincs önök közt, aki Tocqueville-nek annyi hálával tartoznék, mint én, kinek politikai képzésére és nézletmódjára az ő munkái tanulmányozása döntő hatással volt, s éppen ezért talán senki, aki több kegyelettel s rokonszenvvel viseltetnék a nemes férfiú kedélye és állambölcsölete iránt.”⁴

2

Eötvösnek már publicisztikai pályakezdésében erőteljesen közrejátszott a Beaumont–Tocqueville-féle börtönügyi beszámoló. Első röpiratában – a *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* címűben – a „Système pénitentiaire” a legtöbbit konzultált forrás. Őt alkalommal hivatkozik e könyvre. Először akkor, amikor arról szól, hogy Amerikában milyen nagy a különbség halálozási tekintetben a régi és az új börtönrendszer között. Rá hivatkozik akkor is, amikor azt említi, hogy a börtönben a javulás bizonytalan, de ha a rabok társaloghatnak, a romlás bizonyos. Tőlük veszi át azt az adatot, miszerint az idő tájt kilenc amerikai börtön volt javítóház. Utóbb megjegyzi, hogy Beaumont és Tocqueville nagy „rúgást”, azaz lökést adtak az európai börtönök megjavításához. Végül azt javasolja, hogy aki a tömlöcök belső rendtartásáról bővebb felvilágosítást kíván, olvassa el a francia szerzőpáros munkájának második kötetében a connecticuti tömlöc rendszabályait. (Eötvös röpirata végén közli is e szabályokat.) Következő, *Szegénység Irlandban* című röpiratában pedig művüket „Tocqueville dicső barátjával” együtt írottak nevezi. De nemcsak a megjelölt helyeken, hanem a röpirat egészén is érződik a francia szerzőpáros filantróp-humanista szellemisége (például a börtönben végzett munka fontosságának kiemelése, bánásmód, napirend, fegyelmező eszközök, pénzügyek, ne legyen a börtön „véteknék oskolája” stb.).

Eötvös párizsi látogatásának időszakában nemcsak a „Système pénitentiaire”-t és az Amerika-könyvet ismerhette (meg), hanem épp akkortájt, 1836. április 1-jén jelent meg a *London and Westminster Review* hasábjain Tocqueville-nek *L'État social et politique de la France avant et après 1789* című nagy tanulmánya, melyet John Stuart Mill fordított angol nyelvre. Tocqueville szintén arisztokrata volt, amellet katolikus is – már e tények is érdeklődést kelthettek Eötvösben. Ő, kinek dédapját, Malesherbes-t kivégezte a forradalom, szüleit pedig csupán Robespierre bukása mentette meg a nyaktől, nem tartotta jogosulatlannak a forradalmi változásokat. Azzal érvelt, hogy már több évszázad óta Európa régi nemzetei azon dolgoztak, hogy lerombolják az egyenlőtlenséget. Ennek francia földön két akadálya volt: az Egyház és a nemesség. A klérus beleavatkozott az államügyekbe, a nemesség pedig kasztot formált. Már régóta nem vett részt a kormányzás részleteiben, semmi része nem volt a közigazgatásban. Be volt zárva kastélyába, idegen volt a környező nép számára. Adómentessége miatt kifejezetten gyűlölték.

³ Gans, Eduard: *Paris im Jahre 1835*. In uő.: *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1936. 133–134.; Szalay László: *Jury*. Themis, 1838. 66–68.

⁴ Trefort Ágoston: *Tocqueville emlékezete*. In: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, 1881. 4.

Azzal arányosan, hogy a nemesség elveszítette hatalmát, Tocqueville szerint egy másik osztály, a *tiers état* emelkedett fel. A „tiers” és a nemesség két különböző nemzetet formált. A jogok és az állapotok egyenlőtlenek voltak, a királyi hatalom pedig nem ismert határokat.

Tocqueville szerint a szabadságnak az az igazi ismérve, hogy minden ember, akiről feltételezhető, hogy magát irányítani képes, születésekor egyenlő és elvülhetetlen jogot kapott a független életre. Arra, hogy megértse és szabályozza sorsát. Mindenkinek abszolút joga van önmagához, így a szuverén akarata nem képes felülmúlni mindenki akarategységét.

Sohasem volt hatalmasabb, gyorsabb, rombolóbb és teremtőbb forradalom, mint a francia. Megnövelte az állapotok egyenlőségét, és bevezette a törvényekbe az egyenlőség doktrínáját. A franciák világosan meggyőződtek általa a szabadság demokratikus hatalmáról.

Tocqueville-nek e fejtegetéssora időszerű, alkalmazható programot jelentett idehaza is.

3

Hogyan lehet a modern korban megvédeni az egyéni szabadságot? Megteremteni egyén és társadalom, egyén és állam konszenzusát? Megelőzni az egyenlőség, a demokrácia okozta veszélyeket? Elkerülni a forradalmat, az erőszakos felforgatást, a zsarnokságot, a többség diktatúráját? Az államot erősítsük-e vagy az önkormányzatokat, milyen legyen a kettő viszonya? Szabadság vagy szolgaság, felvilágosultság vagy barbárság, jólét vagy nyomor vár-e ránk? E kérdésekre keresett választ Tocqueville Amerikában, s feleletei eligazítóak voltak. „Az egészen új világban új politikatudományra van szükség” – írta könyvének bevezetőjében, s válaszaival meg is teremtette azt.

Tocqueville szerint a társadalmi egyenlőség kibontakozása a gondviselés műve. Az elmúlt hétszáz évben egyetlen olyan eseménnyel sem találkozunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. Van egy ország, ahol a demokratikus forradalom eredményei úgy érvényesültek, hogy maga a forradalom nem zajlott le: Amerika. A szabadság elvét sehol nem alkalmazták tökéletesebben, mint az amerikai Új-Angliában. E szabadságnak alapelve és éltető eleme a községi függetlenség, az önkormányzat. A szabad népek ereje a községben rejlik. „A községi intézmények ugyanazt jelentik a szabadság számára, mint az elemi iskola a tudomány számára, a nép általuk fér a szabadsághoz, s tanulja meg, hogyan élhet vele békésen és szokatlanul hozzá alkalmazásához.”⁵

A társadalom alapelve legyen, hogy az egyén az egyedüli és legjobb bírása annak, ami saját érdekeire vonatkozik. A hatalmat fel kell osztani, hogy a közügyekben a lehető legtöbb embert érdekeltté tegyék. Valamely állam nem élhet és főként nem virágozhat, ha kormányzatának centralizációja nem elég erős. De a közigazgatás centralizációja megfosztja erejétől a népet, mert szüntelenül gyengíti benne a közösségi szellemet. Az állampolgárok kollektív ereje mindig sokkal inkább előmozdítja a társadalmi jólétet, mint a kormányhatalom. A központ nem képes átfogni egy nagy nép életének összes részleteit. Amerika az az ország, ahol a leginkább élnek az egyesüléssel. Napjainkban az egyesülés szabadsága a többség zsarnoksága elleni harc biztosítékává vált. A leghatékonyabb eszközünk, amellyel érdekeltté tehetjük az embereket hazájuk sorsában, ha bevonjuk őket a kormányzásba. Tocqueville utálatosnak és istentelennek tartja azt a tételt, mely szerint a kormányzás dolgában egy nép többsége mindent megtehet. Egy igazságtalan törvény ellen a népfenség elvétől az egész emberiség felségéhez kell fellebbezni. Amikor Tocqueville azt látja, hogy valamely hatalomnak megadják a korlátlan cselekvés jogát és lehetőségét, hívhatják azt nép-

⁵ Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter stb. Budapest, 1993. 96.

nek vagy királynak, akkor ő így szól: itt a zsarnokság csírája. A községi testületek és a megyei közigazgatási szervek megannyi zátonyt alkotnak, melyek feltartóztathatják a népakarat áradását.

Az esküdtszéket Tocqueville mindenekelőtt politikai intézménynek tartja, mely a népet ülteti a bírói székbe. Minden embert arra tanít, hogy vállalja a felelősséget. Hihetetlen módon elősegíti a nép ítéletalkotásának formálását. „... Olyan, mint egy ingyenes, mindig nyitva álló népiskola, ahol minden esküdt megtanulja jogait, naponta kapcsolatba kerül a felsőbb osztályok legműveltebb és legfelvilágosultabb tagjaival.”⁶

A vallás tekintetében nincs igazuk azoknak, akik a katolikus vallást a demokrácia természetes ellenségének tartják. Az Egyesült Államokban a lakosság vallásos, s ez szorosan összefonódott itt a szabadság szellemével. A papok semmiféle közhivatalt nem töltenek be, minden párttól távol tartják magukat. Ha a vallás szövetségre lép egy politikai hatalommal, növeli ugyan hatalmát egyesek fölött, de elveszíti a reményt, hogy mindenkin uralkodjék. Amikor a vallás az evilági érdekekre akar támaszkodni, majdnem olyan törékennyé válik, mint minden földi hatalom. Az államvallások néha szolgálhatják a politikai hatalom pillanatnyi érdekeit, de előbb-utóbb biztosan végzetessé válnak az egyházra nézve.

Az az egyén vagy nép, amelyik olyan társadalmi rendet tud létrehozni, melyben mindenkinek van egy kevés óvnivalója, és senki sem kíván túl sokat a máséból, az sokat tesz a világ békéjéért. A demokráciák népei természetből fogva nem kívánják a forradalmakat, sőt félnek tőlük. Nincs ugyanis forradalom, amelyik kisebb-nagyobb mértékben ne fenyegetné a megszerzett tulajdont. Amerikában az emberek szenvedélyei és eszméi demokratikusak, Európában forradalmiak.

A politikai hatalom túlzott központosítása a társadalom elsatnyulásához vezet. Az egyének mindinkább hajlanak arra, hogy nyugalomuk érdekében feláldozzák jogaikat. Mindenütt egyre inkább az állam irányítja még a legjelentéktelenebb állampolgárokat is, és maga igazgatja azok legjelentéktelenebb ügyeit is. Meg kell tehát akadályozni azt, hogy az emberek egyéni arca teljesen belemosódjon a köz arculatába.

4

Az Amerika-könyv bevezetőjében Tocqueville felvázolja a maga ideális társadalomképét. Érdekes felidézniük, mert a benne megjelölt célok és törekvések mozgatták Eötvöst is egész politikai pályafutása alatt. „... én olyan társadalmat képzelek el – szögezi le Tocqueville –, amelyben ki-ki saját művének tekinti, szereti a jogot, és ellenézés nélkül aláveti magát neki; amelyben a kormányzat tekintélyét a szükségszerűség és nem az isteni eredet adja meg, az államfő iránti szeretetet pedig nem a szenvedély, hanem a megfontolt és nyugodt érzélem. Minthogy mindenki élhet a jogaival, és biztosítva is van e jogok megtartása felől, az egyes osztályok között férfias bizalom alakul ki és olyan kölcsönös közeledés, amely egyformán távol van a gógtól és az alantas indulatoktól.”⁷

Tocqueville liberális krédójának egyes elemei jelen vannak már a pályakezdő, a *Szegénység Irlandban* című Eötvös röpiratban. Így az a gondolat is, hogy Isten egyenlőknek alkotta az embereket. S egy másik: Isten nem akarta, hogy népei szolgák legyenek e földön. A *zsidók emancipációja* című Eötvös-műben pedig már jóval több Tocqueville-gondolat visszhangzik. Főképp a francia politológus szabadságkultuszában osztozik magyar híve – egyik szabadság-szentencia követi a másikat. Íme: A szabadság minden embernek vele

⁶ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 393.

⁷ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 31.

született joga, melytől vétek nélkül senki által meg nem fosztathatik; Isten szabadságra teremté az embert; A haza azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókát találunk; Honszeretetet soha szolgák erénye nem vala; Az embernek első szüksége a szabadság, mely ha elvétel, a haza neve elveszti bájerejét; Csak ha mindenkit, ki a hon határai között él, az alkotmány áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk honszeretetet; Az országnak polgárai vallására befolyása csak annyiban lehet, amennyiben elvei a közállományra nézve veszedelmeseknek találtnak; Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban.

Eötvös következő röpiratában, a Széchenyivel vitázó *Kelet népe* és *Pesti Hírlap* lapjain a politikai szemhatár már kiszélesül. Most már a haladás, a demokrácia, a kereszténység, a nevelés és a politikai participáció egyes kérdéseiben is jórészt Tocqueville lesz a mérce. Őrá vezethető vissza az a szempont, hogy minden okszerinti haladás alapköve a nevelés. Nagy haszna van oly nemzetnél, mely szabadság után vágyódik. A nevelés minden haladásnak első, egyedül biztos alapja, előfeltétele annak, hogy az ország minden rendű lakosát politikai jogokban részesítsük. Lamennais mellett Tocqueville-ből merít Eötvös, amikor azt állítja, hogy csak a keresztény szeretet, mely milliókat egy nagy családdá fűz, tarthat és emelhet országokat. Akkor is, amikor szerinte természeti joga szerint senki a birtokszerzés lehetőségéből kizárva nem lehet, továbbá azzal a gondolatával, hogy csak ami a népből fejlődik, aminek az eszközlésében az egész nemzet részt vett, emelhetik létét állandóan.

Tocqueville legsajátosabb eszméje az önkormányzat, a lakosság részvétele a község ügyeiben volt, s Eötvös ebben volt követője leginkább. A *Pesti Hírlapban* írott vezércikkjeiben – melyeket *Reform* című kötetében gyűjtött együvé – idézi is őt a kormányzati központosítással kapcsolatosan. Érvelésében pedig sűrűn hasznosítja az Amerika-könyvben olvasottakat. Így azt az ideát, hogy az alkotmányos élet legszebb eszméje, hogy senki azon ügyek elrendezéséből, melyek őt érintik, kizárva ne legyen. S Tocqueville-t követi Eötvös akkor is, amikor oda nyilatkozik, hogy az egyes alkotmányok becsét a *self-government* nagyobb vagy kisebb kiterjedésbeni valószínűsítése után ítélni meg legjózanabban. Az önkormányzat eszméjének szerinte két következménye van: azoknak, akiket valamely tárgy érdekel, annak intézésében részük legyen, s azokon kívül, kiket e tárgy érdekel, senki az intézkedésbe be ne folyhasson. Az oly alkotmány, melyben a valóságos municipális életnek teret nem engednek, nem szabad alkotmány. A népképviselőket csak a választási cenzussal együtt lehet behozni, s ennek a cenzusnak a nemesekre is ki kell terjednie. Minden kifejlődés és haladás első feltétele a központosítás és az erős kormány. Enélkül a helyi önkormányzatok sem képesek eredményesen működni.

5

1848-ban és azután Tocqueville tekintélye tovább növekedett. Abban az esztendőben az Amerika-könyvnek már a tizenkettedik kiadása jelent meg, az év kezdetén a politikus-író megjósolta a forradalom közeledtét. A parlament alkotmánybizottságának tagjaként meg akarta oldani az osztályharc problémáját, 1849 júniusa és októbere között külügyminiszter volt, 1851. december 2., Bonaparte Lajos államcsínye után pedig teljesen visszavonult az aktív politikálástól. A bonapartizmusnak, diktatúrának, a szellemi terrornak az 1850-es években nemigen volt nála erőteljesebb ellenfele.

1848–1849 után általában megváltoztak a politika hangsúlyai. A forradalomellenesség felerősödött, az állam szerepe sok tekintetben megkérdőjeleződött, a szabadság értékének növekedésével arányosan csökkent az egyenlőség jelentősége. Előterbe került a hatalom, az abszolutizmusnak (a nép abszolutizmusának is) a korlátozása, az egyensúlyteremtés, az

egyeztetés, a kompromisszumok keresése. Ajánlatossá lett a mérték, az óvatosság, a türelem, a tapasztalat, az elméleti konstrukciók kerülése. Vagyis az európai liberalizmus konzervatívabbá vált. Közép- és Kelet-Európában emellett megoldásra várt a soknemzetiségű birodalmak népeinek egymáshoz való viszonya, a nemzeti és nemzetiségi kérdés. Önállóság vagy autonómia, esetleg összbirodalom, kooperáció vagy függőség, egyenjogúság vagy nagyhatalmi állás – e kérdésfeltevésekre is választ kellett adni. Nem csoda, hogy Tocqueville írásai még inkább konzultált források lettek idehaza is, mint 1848 előtt.

Emigrációjában írt első röpiratában, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (1850) („Gleichberechtigung”) címűben Eötvös is gyakran fordul a francia gondolkodó útmutatásaihoz. A hivatalos osztrák politikával vitatkozva hangsúlyozza, hogy a nép számára általában a politikai életnek az a területe a legfontosabb, amelyben részt vehet, s éppen ezt – a municipiális élet területét – nem kell megsérteni. Eötvös szerint csak akkor lesz Ausztriában nyugalom, ha a közélet mindazon ágát, melyek meghatározzák az állam egységét, a koronára ruházzák, míg minden egyebet a tartományi élet körébe utalnak. Ha megvédi az egyén személyes szabadságát, ha a törvény előtti egyenlőséget megadják, ha az élénk tartományi és municipiális élet mindenki számára biztosítja az önkormányzat áldását, kevés kívánnivalója marad az egyénnek. Vannak olyan ügyek viszont, amelyek csak az összállamra tartoznak, mint például minden, ami az uralkodót és családját, a szárazföldi és a tengeri hatalmat, a kereskedelmet és a külügyet illeti. De minél több embert kell bevonni az ügyek intézésébe, mert egy alkotmány annál szabadabb, mennél több egyén kormányoz. Ezzel szemben mennél inkább kiterjesztik az államhatalom körét, annál szűkebbre kell vonni az egyéni szabadság határait. Ha a szabadság az emberiség legfőbb java, úgy azt az uralkodó többség despotikus hatalmával szemben éppen úgy meg kell védeni, mint az egyén despotizmusával szemben, s ez csak úgy lehetséges, ha megfelelő intézményekről gondoskodnak.

Tocqueville Amerika-könyve lebegett példaként Eötvös lelki szemei előtt akkor, amikor nagyszabású vállalkozásának, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* két kötetének tervét elgondolta. „Az egészen új világban új politikatudományra van szükség” – írta Tocqueville, s e felszólításnak engedett Eötvös. Könyvének bevezetőjében azt a fenyegető aggodalmat szólaltatja meg, amelynek francia példaképe 1848. január 27-én a követkamara ülésén adott hangot. Tocqueville ekkor azóta elhíresült szavakat mondott: „Uraim, Önök tévednek: vulkánon alszunk. Nem érzik, hogy a talaj rázkódik Európában? Nem érzik a levegőben a forradalmi vihart? A tulajdon veszélyben van, mert a munkásosztályt arra tanítják, hogy a tulajdon igazságtalanságon alapul. Hamarosan politikai harc fog kitörni a birtokosok és birtoknélküliek között.”⁸ Eötvös pedig azzal kezdi fejtegetéseit, hogy régebben a társadalmat felbontani senki sem akarta. Most azonban nem a polgári társadalom bizonyos formáját, hanem magát a polgári társadalom fennállását támadják. Ma elégtelennek hirdetik a politikai forradalmat, s társadalmi forradalmat akarnak. Az utcákban legyőzték a lázadást, de a kedélyekben forr az még most is. A nyugtalanság valamennyi lelket megszállott.

Az „Uralkodó Eszmék” szerzője az állami hatalom korlátozásában látja a szabadság lényegét. Abban, ha az állam uralma és az egyén szabadsága kölcsönösen korlátozzák egymást. Ha az államnak mint atyának mindenkiről kell gondoskodnia, szükséges, hogy előbb mindnyájan gyermekek legyünk. A nép szabadságát, kiküzdése után, nem annyira korábbi elleneitől kell oltalmazni, mint inkább a nép korlátlan hatalmától. Az állam szervezésénél

⁸ Tocqueville, Alexis de: *Discours prononcé à la Chambre des Députés*. 27. Janvier 1848. In: *Oeuvres complètes d'Alexis de Tocqueville*. Par Beaumont. Paris, 1864–1866. Vol. IX. 521–526.

nem szabad a közérdekek miatt az egyének érdekeiről megfeledkezni. A többség abszolutizmusa ugyanazokat a bajokat idézi elő, mint minden abszolutizmus. A fejlődés iránya jelenleg az, hogy egészen abszolúttá tegyék az államot. Harc törhet ki a vagyonosak és a vagyontalanok között, mely csak a szabadság bukásával végződhet. Eötvös ezúttal is idézi Tocqueville Amerika-könyvét: azt a megállapítását, hogy a despotizmus új vonásokban akkor jelenhetne meg, ha számtalan egyenlő ember élne gyámi hatalom alatt.

A magyar szerző éppúgy hangsúlyozza, mint a francia azt az elvet, hogy az egyén közakarathoz való alávetésének arányban kell lennie részvételével a közakarathoz meghatározásában. Ahol az állam az egyes községekre hagyta a legtöbb embert érdeklő ügyek intézését, ott az emberek többnyire a község által remélik elérhetni vágyaik kielégítését. Tér nyílik az emberek számára. S meggondolandó az is, hogy ha az állam egyes részeinek megadták az autonómiát, akkor e téren törvényes formák közt fog nyilatkozni az ellenállási törekvés a központi hatalom ellen. Kis közösségeket kell alkotni. Minden szabadság alapja, melyet az egyén az államban élvez, az a szabadság, mellyel saját községe körében bír. Ha az egyes községekben elég teret nyitunk ezer meg ezer embernek a szereplésre, csak akkor várhatjuk, hogy mindenki derekasan megfeleljen szerepének. Ez az a csatornarendszer, melyben „a demokrácia fenyegető árja eloszlik”.

Eötvös szerint az egyéni szabadságra törekvés szükségképpen egyesületek alkotásához vezet, ellensúlyként a községek túlterjeszkedése ellen. A szabad községrendszer és a szabad egyesületi jog a legjobb biztosítéka az államhatalom működésének s a legjobb iskola, hol a polgár gyakorolhatja magát. Az államhatalom és az állam egyes részei közt fennforgó kérdések eldöntésére Eötvös szerint is alkotmánybíróóságokra van szükség, mint ahogyan azt Tocqueville javasolja.

Mindketten megegyeznek abban a nézetben is, hogy egy állam sem állhat fönn tartósan vallás nélkül. A vallást pedig a liberális katolicizmus lamennais-i értelmezése szerint fogják fel. Az „Uralkodó Eszmék” is arra tanít, hogy az olyan vallás, mely az állam oltalmára szorult, sohasem szolgálhat annak támaszául. A helyzet, melyet az államban adtak eddig az egyháznak, éppen ellentétes a kereszténység alapelveivel. Eötvös is erősen meg van győződve arról, hogy a vallásnak minden olyan támogatása az állam részéről, mely a vallás elveinek tiszteletén túl terjed, csak gyöngítheti a hit befolyását. Minél inkább magáévá teszi az állam a vallás ügyét, annál inkább kizárólag az állam ügyeinek tekintik azokat. Épp ezért az egyedüli, mit az államtól követel a kereszténység – a teljes szabadság.

Eötvös Tocqueville-nek 1856-ban megjelent *L'Ancien Régime et la Révolution* című könyvével annyira azonosult, hogy a következő évben részben kivonatolta, részben le is fordította a Budapesti Szemle hasábjain.⁹ Ez a folyóirat-izgalom tekinthető a centralisták, egyáltalán a hazai politikai élet tevékenysége újramezítésének. Eötvös mellett ugyanis Szalay László, Csengery Antal, a hozzájuk közel álló Kemény Zsigmond, illetve utóbb Lukács Móric is megszólalt a folyóirat induló számaiban. Fordítója azzal ajánlja olvasóinak Tocqueville művét, hogy annál jobbat a francia forradalomról nem tud javasolni. Tocqueville kiemeli, hogy a központosítás nem a forradalom szerzeménye volt, hanem a kormány figyelme már jóval régebben mindenre kiterjedt. Minden francia a közigazgatás gyámsága alatt állott, önkormányzatról szó sem lehetett. A nemesség az ország kormányától egészen visszavonult, s az Egyháznak sem volt többé jelentős szerepe. Az állam mindenhatósága és a keresztény szabadság nem állhatnak meg egymás mellett. A fennálló elvek csak cézárizmushoz vezethetnek, mely mindig új forradalmakat von maga után.

⁹ Budapesti Szemle, 1857. 323–373.

E gondolatok abszolútizmussal szembe fordított tendenciája a Habsburg Birodalomra is könnyen értelmezhető volt. Még erőteljesebben érvényesült ez Eötvösnek 1859 elején publikált, *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* („Garantien”) című röpiratában. Itt már kezdettől fogva Tocqueville-re hivatkozik: a túlzott centralizáció Franciaországban forradalomhoz vezetett. S amit Eötvös az ország számára kibontakozási programként ajánl, az is a francia író elgondolásaival harmonizál. Eszerint az olyan államberendezkedés, melynek következtében a nép minden osztályát az államügyekben való bárminő részvételtől kizárják, Magyarország lakosságának egyetlen részét sem elégítheti ki. Egy olyan államnak pedig, mint Ausztria, valamennyi népének közös tevékenységére van szüksége. Semmi sincs, ami a férfiakat és nőket közelebb hozná egymáshoz, mint a közös cselekvés.

Eötvös szerint mindazt, ami az állam egészét illeti, egyetlen közös középpontból kell irányítani. A közigazgatás egysége és egyformasága viszont hamis alapelvek, az egyes tartományok közigazgatási autonómiája szükséges része az osztrák állam alkotmányának. Az egyes koronaországok közigazgatási formáinak igen különbözőknek kell lenniök. Az autonómia, melyet a tartománynak saját ügyei kormányzása végett adományoztak, szükségképpen a grófság vagy a község, általában a tartomány kisebb közösségeinek autonómiájához kell hogy vezessen. A centralizáció rendszerét csak a legszükségesebbre kell korlátozni. A kormányzati költségeket az csökkenti leginkább, ha a kormányzásról való gondoskodást átadják azoknak, akiket ez a legközelebről érint. A kormánynak nem az aktív ellenállás jelent nehézséget, hanem a passzivitás, az állampolgárok *vis inertiae*-je.

Államjogilag hasonló elveket szögez le Eötvös *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* („Sonderstellung”, 1860) című röpiratában is. Itt is azt a célt szeretné elérni, hogy azt, ami az egész állammal közös, egy közös törvényhozásra és kormányra bízják, míg minden egyes országnak a maga belügyei tekintetében a legteljesebb autonómiát nyújtják.

A helyhatósági szerkezet azután Eötvös utolsó nagyobb művében is fontos szerepet játszik. A *nemzetiségi kérdést* (1865) úgy kívánta megoldani, hogy a megyei és községi szerkezetben a nemzetiségek maguknak kört találjanak, melynek határai közt magukat szabadon kifejthessék.

6

1858 nyarán Eötvös levelet kapott Tocqueville-től. Válasz volt ez az „Uralkodó Eshmék” német nyelvű kiadásának megküldésére. Arról szólt, hogy a könyv olvasása nagyon érdekelte és igénybe vette: „... nem fogok szép műve részleteibe bocsátkozni [...] Arra kell szorítkoznom, hogy ama nemes érzelmekről szóljak Önhöz, melyek az egész munkát élénkítik: a valódi s törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s amaz óhaj, hogy megtarthassuk a keresztény polgárosodásnak apáinkról ránk szállt örökségét. E kérdésekre nézve szívem mélyében rokonszenvet érzek Ön iránt, s Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom.”¹⁰ Tocqueville óhajta megismerkedni Eötvössel. Kéri, ne tekintse a meghívást egyszerű bóknak, hanem legőszintébb óhajításának.

Alighanem Tocqueville-nek ez az 1858. július 1-én kelt levele volt az Eötvösnek legjobban eső elismerés, amelyet a magyar író-politikus pályája folyamán kapott. Ez a személyes találkozó azonban, sajnos, sohasem jöhetett létre. Tocqueville a következő év tavaszán meghalt.

¹⁰ Trefort: *Tocqueville emlékezete*, 59–60.